

BLAZOVICH LÁSZLÓ

A Dél-Alföld képe

A Kárpát-medence közepén elhelyezkedő nagy kiterjedésű, 100 ezer km² nagyságú síkság, az Alföld déli részét nevezzük Dél-Alföldnek. E fogalmat, mivel nem képez más tájegységektől határozottan elkülönülő földrajzi területet, a különböző korokban más és más, kisebb-nagyobb területre vonatkoztatták. Mátyás király 1484-ben kiadott oklevelében alvidéknek nevezte a hegyes felvidékkel szemben. Eme elnevezésben az ország központjából, Budáról kiinduló országszemlélet játszott szerepet. Később inkább egyes részei neveit (Bácska, Bánát, Kunság) emlegették. A második világháború után leginkább a megcsonkított ország három megyéjének: Bácsnak, Békésnek és Csongrádnak a területét értették alatta. Mi a Dél-Alföld északi határának a Körösök vonalát és annak a Dunáig való meghosszabbítását tartjuk. A nyugati és déli szélét a Duna folyó jelöli ki, a keletit pedig a Déli-Kárpátok hegyvonulatai. Amikor Dél-Alföldről beszélünk, ezen tájegységre gondolunk.

A messziről jött idegen szemében az Alföld a korai időktől kezdve egy nagy, lapos, unalmas síkság, amelyre az üresség jellemző, csak az átvonuló seregek és azok vezérei szerették, mert viszonylag könnyen át lehetett jutni rajta. Az előbbi módon látták az első magyarországi földrajzi leírások, „útikönyvek” szerzői: Ransanus és Bonfini, valamint a későbbi korok utazói is. A figyelmes szemlélő és a tájat jól ismerő ember azonban megláthatja és felfedezheti egyes régióinak és azok mikrovilágának szépségeit, a felszín közép- és kisformáinak különbségeit. Észreveszi a folyók menti erdős, ligetes, tavakkal, holtágakkal tarka világot, a végtelen rónát és azt, hogy itt nem tíz és száz méterek, hanem egy-két méter is már jelentős szintkülönbségnek számít, növényzetet, agrokultúrát befolyásoló tényező. Mindez nemcsak az Alföldre, hanem annak egy részére, a Dél-Alföldre is jellemző. Hogy megértsük a felszín változatait, kisformáinak képét, ahhoz vissza kell tekintenünk a földtörténeti harmadkorig, a pleisztocénig, hiszen a

Föld belső és külső geológiai erőinek, valamint az éghajlati hatásoknak a nyomait az antropogén tényezők domborzatot formáló munkája ellenére őrzi a felszín.

A földtörténeti harmadkor miocén időszakában (24 – 17 millió éve) az Alföld, így vidékünk legnagyobb része szárazulat volt, amelyet délnyugat felől lassan előntött a tenger, aminek következtében változatos szigetvilág alakult ki. A miocén kor szarmata emeletének vége felé (12 millió éve) a Kárpát-medence erőteljesen süllyedni kezdett, a környező hegyláncok, a Kárpátok, a Dinaridák és az Alpok pedig emelkedni kezdtek, aminek következtében a szarmata-beltenger elzáródott, és tóvá alakult. A medence további süllyedésével (11,5 – 8 millió éve) a pannóniai időszakban a Pannon-tó egyre kiterjedtebbé vált, ám megindult feltöltődése a hegyek felől, amely hosszú ideig tartott a medence folyamatos süllyedése miatt. Végül a tó feltöltődése a pliocén kor végére (5,5 – 2,5 millió éve) befejeződött, és az Alföld akkumulációs hordalékkúp síksággá alakult. Kiformálódott vízhalózata is, amely azonban jelentősen különbözött a maitól.

A földtörténeti negyedkorban, a holocénban az éghajlati tényezők közül a szél munkája és az antropogén erők, továbbá a növényzet mellett a folyók építő munkája döntő befolyást gyakorolt a felszínre. Mivel a medence egyes területei kisebb-nagyobb mértékben tovább süllyedtek, a folyók hordalékuk lerakása által nagy hordalékkúpokat alakítottak ki. Az általuk lerakott homokos, kavicsos réteg jó vízáteresztő képességével máig lehetővé teszi a hegységek felől érkező vizek felszín alatti áramlását a medence belseje felé és a talajvíz felszín közeli elhelyezkedését, amely a viszonylag csapadékszegény területen az itt élő ember és a növényzet számára sok esetben pótolja az elmaradó vízutánpótlást. Az ezredforduló idején és a későbbi korszakokban ez tette lehetővé, hogy a felszíni vízfolyásoktól távolabb egy-egy föld alatt húzódó érbe találva bővizű kutat ássanak, illetve a hátságokon, löszpuszta réteken csordogáló erek alját, fenekét kimélyítve vizet nyerjenek.

Az Ős-Sárvíz a hordalékkúpját a Mezőföld felől egészen a Bácskáiig terjesztette, a Duna ugyanis ekkor a visegrádi kaputól a mai Szeged irányába folyt. Hatalmas hordalékkúpja Kecskemét vidékén, a Homokság területén át Csongrád és Szeged irányába tartott, ott ellaposodva átnyúlt a Tisza mai vonalán. Mivel a hordalékkúpba a Tisza mélyen bevágta medrét, ez lehetővé tette Szeged városának közvetlenül a Tisza-partra építését. A Bánátban ugyancsak a Duna hordalékkúpján helyezkedik el a Duna és a Temes folyók, valamint az egykori

Alibunári és Illancsi mocsár területe között fekvő Deliblát, középkori nevén Makszond homokpuszta.

A Berettyó és a Körösök szintén sok hordalékot raktak le, ám a terület erős süllyedése miatt a folyami kúpjaik meglehetősen alacsonyak maradtak. A Maros hordalékkúpja a Körösök vidékétől az Arankától délre fekvő területekig terpeszkedik, alatta pedig a Bega és a Temes építették ki hordalékkúpjukat. A folyók a hegyekből kilépve és a síkságra érve lerakták durva szemű üledéküket, távolabbra a finomabb szemcséjű homokot, az iszapot és az agyagot szállították. Ez idő tájt a folyók bekalandozták hordalékkúpjukat. Vándorlásuk emlékét őrzi a sok elhagyott meder és fattyúág, mint a Maros esetében a Veker és a Kórógy erek árka, valamint a Szárazér, a főfolyótól délre pedig az Aranka medre. Amikor a folyó irányt változtatott, bejárta hordalékkúpja jelentős részét. A hordalékkúpok mellett, azon helyeken, ahol a süllyedés nagyobb mértékű volt, mocsaras területek (Alibunári, Illancsi mocsarak) alakultak ki.

A Würm jégkorszak elején, 70 ezer évvel ezelőtt új korszak indult a folyók életében. Megkezdődött bevágódásuk hordalékkúpjukba, amelynek következtében megszűnt vándorlásuk, medrüket a továbbiakban csak árterükön belül változtatták. A Duna fokozatosan délre vándorolt, és a korszak végére 20-30 km széles völgy sikot képezve alakította ki máig létező medervonalát. Hordalékkúpjának további formálásában a szél munkája játszott jelentősebb szerepet. A Tisza ugyancsak ezen időszakban kezdte vándorlását, melynek végére felvette a mai helyzetét. A Würm-korszak utolsó szakaszában bekövetkező lehülés nyomán a gyér növényzet nem tudta megkötni a homokot, és a szél hatására elindult a futóhomok mozgása, amely a magasabb helyeken, ahol nem képződött löszös takaró, a késő glaciális időszak végéig tarthatott, miközben ugyancsak a szél munkája nyomán egyes magasabb helyeken és az ártereken a hullóporból jelentős löszmennyiség rakódott le.

A holocén korban, 10.200-tól napjainkig a természeti erők hatására az Alföld, és így a Dél-Alföld domborzati formáiban gyökeres változás nem következett be, átalakítást e korban az ember hajtott végre környezetének, amelynek java része azonban az általunk tárgyalt korszak után következett be. Ezen korban jelent meg viszont az a növénytakaró, amely az intenzív földművelés elterjedéséig jellemezte a tájegységet, amely korábban a sztyeppe, majd

az erdős sztyeppe és az erdős övezet része lett. Ez utóbbi alakításába azonban az ember már beavatkozott környezetformáló munkájával.

Az általunk tárgyalt időszakra tájegységünkön az alábbi domborzati típusok alakultak ki: a futóhomokkal borított hordalékkúp-síkságok közé tartozik a Duna-Tisza közötti homokos hátság, amely Homok, Homokság néven a középkori forrásokban is előfordul, valamint a Deliblati homokpuszta, amelyet a kortársak Makszondnak vagy Makszond homokjának neveztek. A magasabb fekvésű, lösszel fedett síkságok sorába tartozik a Telecska és keleti része, a Zenta és Ada között húzódó Orompartok, valamint a Dunának – a keletre fordulása után – a folyó árterébe futó lejtője. Eme tájformának a Tisza bal oldalára szakadt része a Titeli plató. Az alacsonyabb fekvésű, lösszel fedett síkságok sorában találjuk a Körös-Tisza-Maros köze folyóktól távolabbi belső területeit és a Temes síkságát. A folyóvízi ártéri síkságok a folyók melletti – a főfolyótól sokszor 10-20 km szélességben kiterjedő – területek, amelyeket mára a szabályozási munkálatokkal leszűkítettek és leginkább megváltoztattak, de korszakunkban eredeti állapotukban a településhálózat hangsúlyos részének adtak helyet.

A táj domborzati típusainak számbavételét azért végeztük el, mert a Dél-Alföldre érkező mindenkori népességet, köztük a honfoglaló, majd államalapító magyarságot is ez fogadta, és nagy szerepet játszott településeik és településrendszerek kialakításában. Nemcsak a hegyvidék és az Alföld találkozása mentén keletkeztek például nagyobb települések, amelyek a helyi feladataikon túl közlekedési és piacközpont szerepet töltöttek be, hanem az egyes domborzati típusok találkozásánál is jelentős városok keletkeztek. Szabadka a Homokság és a Telecska egymásba futása mentén keletkezett, Szeged a Duna törmelékkúpjának a Tisza árterébe benyúló löszhátján, Hódmezővásárhely pedig a Tisza ártere és a löszsíkság találkozási vonalán egy tiszameder partján. Mivel korszakunkban a természetföldrajzi tényezők igen fontos szerepet játszottak a települések és a településhálózat kialakulásában, mint a későbbiekben látni fogjuk, más módon alakult a településhálózat képe a folyók mellett, a löszsíkságokon és a homokos területeken.

A földrajzi negyedkorban vidékünkön a felszín alakításában a legnagyobb szerepet az antropogén erő, az ember játszotta. A tudósok példaként a több száz földpiramist, azaz a vaskor nomádjai által emelt kurgánokat (halomsíro-

kat) említik, és hozzátéssük, hogy a magyar állam megalapításával elindult a rendszeres felszínátalakító munka, ami azután különösen nagy lendületet vett a török hódoltság ideje után és a 19. században. Ha közelebb hajolunk a tényekhez, árnyaltabbnak látjuk a képet. Az államalapítás idején és a középkor során az e tájékon élők csak szerény helyi beavatkozásokat hajtottak végre felszínformáló munkájuk során. Mindenekelőtt az árvizekkel szembeni védekezés vagy víznyerés céljából, továbbá a gazdasági tevékenység kapcsán a halastavak és a malmok gátjainak kialakításakor fogtak ásót és lapátot, hogy töltést emeljenek vagy árkot ássanak. E munkák esetlegességét és alkalmi jellegét, valamint ritkaságát példázza: a Körös-Tisza-Maros-közben a középkori forrásokban előforduló 31 tó neve közül csak egy, a Szarvas melletti Ásványtó neve hordozza jelentésében emberi tevékenység nyomát. A malomgátak és hidak karbantartását mint kötelezettséget Corvin János előírta gyulai népei számára az 1496-ban kiadott privilégium levelében, ami számunkra a kor embeérének ugyancsak helyi jelentőségű, tájat alakító munkájára utal, hiszen az elhanyagolt malomgátak miatt nagy területet boríthat el a víz. Az utak, hidak karbantartása ugyancsak földmunkával járt, mert nem egy esetben árokásást, töltést és a víz elvezetését jelentette. A középkori ember az efféle munkálatok idejét és módját szemléletéből fakadóan nem írta le, nem örökölte meg, azokra egészen más jellegű források részadataiból lehet következtetni. A folyókon hegymenetben a hajókat vontatták. A lovak és hajtók számára készített „utak” karbantartására például nincsen adatunk, jóllehet enélkül a szállítás, amely természetesen alkalmi volt, nem képzelhető el.

A tájat valóban átformáló vízszabályozási munkálatok a Temesi bánságban kezdődtek meg, és Claudius Florimundus Mercy tábornoknak, a tartomány katonai parancsnokának nevéhez fűződnek, aki a Begát Temesvárig csatornáztatta 1728-ban, majd 1745-ben az Alibunári mocsár lecsapolásához fogtak. Mercy készítette azt a térképet, amely máig biztos támpontot nyújt számunkra a vízszabályozások előtti állapotok tanulmányozására. Mivel a munkát nem akadályozták magánérdekek – ugyanis az egész terület a Habsburg-udvar kezén volt –, ezért mintegy 100 évvel korábban sikerült megvalósítani azt, amit a Tisza völgyében majd csak a 19. század második felében értek el. A műtáj kialakítása, továbbá a telepések agrokultúrája és munkaerkölcsse biztosította az alapját a Bánság 19. századi fellendülésének, amellyel megelőzte a környe-

zó területeket. Számunkra a fentiekből az a fontos, hogy a felszín alakításában a 18-19. század előtti időkben nem gyakorolt tájformáló szerepet az ember. A középkor évszázadaiban a táj természeti képe statikus volt, az ezredforduló idején az itt élőket körülvevő vidék nem sokban különbözött a több évszázaddal későbbi képtől.

A lösszel és homokkal borított hordalékkúpok között folytak a tájegység folyói, amelyek a maguk építette hordalékkúpba vágták be medrüket, és korszakunkban már csak árterületüket kalandozták be az áradások idején. A Dél-Alföld legnagyobb folyója a Duna. Széles árterét bejárva hömpölygött a szabályozások előtt, így korunkban is, egyúttal a talaj alatti rétegekben továbbszivárogva táplálta a távolabbi vidékek talajvizeit. Ártere változatos felszíni formáinak emlékét máig őrzik elnevezéseik: holtágak, báták, kengyelek, tekerők, fokok, pöszék, kopolyák, a kisebb tavak, erek, pocsolyák, posványok, örjegek, zombók, lenkócok, enyészek, a nyaranta kiszáradó döglött medrek, palék, székek, fenekek, a tocsogós limányok, fertők, indallók, mocsolák, lapályok, a homokból épülő fővények, zátonyok, átanyok, öntések, döngelék, malátok, az ártérből kiemelkedő göröndök, dörmők, dorombok és porongok. A Duna az emberi civilizációkat összekötő nagy országút az ártere mentén kialakult településlánccal.

A Duna szállítja el régióink vizeit, a táj főfolyója pedig a Tisza. Hatalmas kanyarokkal és 10-től 20 km-ig terjedő árteret kialakítva kereste útját a szabályozások előtt torkolatáig. Közel 2 millió hektárnyi ártere felfogta és ellaposította áradásait, amelyek idején sem emelkedett meg vízszintje néhány dm-nél magasabbra. Ártereinek hátságai, dűnéi kisebb emberi telepek létesítésére nyújtottak lehetőséget, a nagyobb helyek (Szolnok, Csongrád, Szeged, Becse és Zenta kivételével) azonban távolabb – általában valamelyik kisebb ér vagy tó partján – feküdtek a főfolyótól. A Tisza éltetője volt vidékünknek, de addig, amíg nem szorították gátak közé, korlátját is jelentette a fejlődésnek. A partjai mellett élőket széles, sokszor átjárhatatlan ártere inkább elválasztotta, mint összekötötte.

A Berettyó vizét is magába fogadó három Körös vízrendszere ágas-bogas fa koronájához hasonló. Hatalmas ártéri területeit a szilaj állattartás üzemhelyeként hasznosították korszakunkban. A Maros jól bevágódott medrében rohan torkolata felé, ártere nem volt olyan széles, mint a Dunáé vagy a Tiszáé.

Az áradások idején vizével megtöltötte fattyúmedreit, tőle északra a Vekert, a Kórógyot és a Szárazeret, völgyétől délre pedig az Aranka futott. A Maros árterén belül többször változtatta medrét, partjait rombolva. A középkor során eme hajlamának esett áldozatul Alvelnök és Ajtonyomonostora, ez utóbbinak meg is találták falmaradványait a mai Marosmederben. A Temesköz két jelentősebb folyójaként a Temest és a Begát említhetjük, amely utóbbi végül is a Temes egyik ága volt. A folyó eme két fő ágát számos kisebb folyás, tó és mocsár kísérte a tiszai torkolatig. Az Alföldön és így régióinkban is a folyók törmelékkúpjai közötti mélyedésekben lefolyástalan mocsarak terpeszkedtek, közülük az ugyancsak Temesközben feküdt Alibunári és Illancsi mocsarakat említhetjük, mint legnagyobbakat. Ezeket átalakítani, lecsapolni a középkor embere szerény technikai eszközeivel és szervezési lehetőségeivel meg sem próbálhatta éppen úgy, ahogyan a Tófolyók medrét sem volt képes átalakítani. Meg sem próbálta, mert szellemiségében még nem nyert teret a nagy természetátalakítások gondolata.

A Dél-Alföld első látásra sima, ha közelebről szemügyre vesszük, akkor tagolt felszínén korszakunkra a növényi vegetáció különböző formái alakultak ki. Más növénytársulásokkal kell számolnunk az ártéri területeken, a homokhátságokon és a löszpuszta réteken. A legmélyebben fekvő alluviális vidéken, a homok, az agyag, a löszös iszap borította felszín mélyebben fekvő helyein réti sós és réti szolonyec talaj alakult ki, a magasabban fekvőkön pedig réti és mészlepedékes csernozjom (feketeföld) talajok, kiváló termőföldek keletkeztek, amelyek hínáros, nádas mocsarakkal, tavakkal és folyóvizekkel váltakoztak. A vízmentes területeken rétek, Tűz-nyár ligetek, szil-kőris-kocsányostölgy szálfærődök, bozotosok váltották egymást. Az alluviális árterek folyóhátjait, dűnesorait ülték meg az első letelepült életmódot folytató népek, és ugyanitt üzték földművelő tevékenységüket.

A folyóktól távolabb fekvő árvízmentes vidéken, miután a Dél-Alföld az erdős sztyeppe, illetve az erdős övezetbe került, az erdőspusztai tatárjuharos lösztölgyesek, a homokságokon pedig a gyöngyvirágos tölgyesek voltak a jellemzőek, de a források a homokon volt fenyvesekről és borókásokról is megemlékeznek. Tájegységünk belső területein azonban nem számolhatunk korszakunkban erdős rengetegekkel, inkább a rétek, a ligetes sztyeppe képe jellemezte a vidéket löszös és homokos területen egyaránt. A füves puszták egyhangúságát

puhafa ligetek és bozótosok törték meg. A szakirodalomban eltérő vélemények alakultak ki arról, hogy mikor jött létre ez az állapot. Egyesek már a neolitikum földművelőinek számlájára írják az erdők kipusztítását, mások a legelőket kereső nomádokat okolják, és azt tartják, hogy a magyar honfoglalás után ez a folyamat felgyorsult. Véleményünk szerint a Dél-Alföld belső részein a mindig is kevesebb csapadék miatt olyan erdős területek a történeti korok előtt és alatt sem alakultak ki, amelyeket kemény munkával kellett volna legelővé tenni. A neolitikum embere a folyók mellett élte életét, a nomád – beleértve a magyarokat is – pedig nem foglalkozott irtványföldek kialakításával. A vizektől távol eső területeket az egész középkoron át csak néhány olyan helyen ülték meg, illetve művelték, ahol éppen vizet találtak, máshol legeltetéssel hasznosították azokat. Jellemző, hogy mezőváros e területeken nem alakult ki a későbbiekben, hiába álltak rendelkezésre kitűnő feketeföldi talajok.

A víz az élőlények számára a legfontosabb létfeltételek egyike. Mivel mennyisége az éghajlati viszonyoktól függ, érintenünk kell az éghajlati tényezők alakulását is. A holocén korszak nagy klímaváltozásai mintegy 2 ezer évvel ezelőtt lezárultak Európában és a Kárpát-medencében is. Jelentős ingadozások azonban bekövetkeztek, amelyek befolyásolták vidékünk mindenkori népének létfeltételeit. Az ezredforduló idején Európa a kis éghajlati optimum idejét élte, amelyet az átlagosnál melegebb éghajlat jellemezett. Kontinensünk nyugati és északi részén ez a művelhető földek gyarapodásával járt, ugyanis a búza és a szőlő termesztésének határa északi irányba kitolódott. Mindez vidékünkön az addigiakhoz képest szárazabb időjárást hozott, ami nagyban befolyásolta a növényzet állapotát és a földekről, valamint a legelőkről begyűjthető élelem és takarmány mennyiségét. Különösen a száraz nyarak hoztak katasztrófát, amikor az esőhiány miatt a legelők kiszáradtak, és az addigi állatállomány töredékének jutott csak abrak. A főfolyók táplálta mellékvizek mennyisége ugyancsak megcsappant. A tavak, fokok, erek és más vizek legtöbbje az utánpótlás elmaradása miatt kiszáradt. Amelyekben maradt némi víz, az is posványossá, ihatatlanná vált. A száraz és vizes évek nemcsak a táj arculatában hoztak változást, hanem befolyásolták a népesség és az állatállomány számát és minőségét is.

A fent leírt természetföldrajzi viszonyok között a Dél-Alföldön két, egymástól jól elkülöníthető táj alakult ki. A folyók melletti ún. rétság és a folyóktól távolabb fekvő mezőség. A rétság vízországában a mélyebben fekvő – idő-

legesen vagy állandóan vízzel borított – helyekből dombok, hátak és halmok emelkedtek ki, amelyek a neolit kor óta lakóhelyül szolgáltak az itt élt népek számára. Vidékünkön a magyarság is elsősorban ezeket a helyeket szállta meg. Téli szállásait itt alakította ki, ahol folytathatta az ősmesterségeket, a halászatot, pákászatot, vadászatot; gyümölcsöket és bogyókat, valamint gumókat gyűjthetett. A galériaerdők – amelyeket eresztvénynek neveztek – fái tűzreválót és gyümölcsöt (főleg körtét, almát és szilvát) adtak, a bozotosok pedig veszszőt a kosarak készítéséhez és a paticsfalú házak építéséhez. A dombok és hátak víztől mentes részein az ott lakók földművelést folytattak, amit megkönnyített a humuszban gazdag, laza talaj. A hegyek felé haladva nagyobb kiterjedésű erdőkkel is találkozott az arra járó. Makótól délre feküdt a ladányi erdő, amelyből építkezéshez szállíthattak fát a Csanád nemzetség birtokain élő jobbágyok. Arad mellett feküdt az a nagy erdő, amelyet a határjárók 1388-ban három nap alatt jártak körbe. Innen nem messze feküdt az 1247-ben említett Pongrácfája, amely elnevezés szintén erdőre utal. A fenti adatokból kitűnik, hogy vidékünkre a Maros mentén nyúlt be legmélyebben az erdőrengeteg, amelyben makkoltatásra nyílt lehetőség.

A körös-körül rendszertelenül elnyúló kis és nagy vizek nemcsak halat adtak, hanem védelmet is nyújtottak támadás esetén. Összeköttetésül szolgáltak a csónakon járók számára, de inkább elválasztották a főfolyó két oldalán lakókat, hiszen a 10-20 km szélesen fekvő vízország gyakran átjárhatatlan víz- és sártengerré változott, ahol csak a terepet igazán jól ismerők jutottak át biztonságosan. Nagy szárazságok idején viszont kiszáradt, holdbéli tájjá változott a rétség területe. Az ezredforduló idejéből nem maradt fenn forrás, amely szemléletesen mutatta volna be a folyók menti vízivilágot. A néhány évszázaddal később megjelenő határjáró oklevelekben, mivel a korábbihoz képest lényeges változások nem következtek be, a határok leírása megörökítette az utókor számára a rétség eredeti képét.

Az aradi prépost és káptalan birtokvitájának egy szakaszát lezáró, 1392-ben kiadott oklevél határjárása az alábbi módon írja le a Maros mentét: „Az említett aradi egyház kanonokjai és káptalana bírják és bírni tartoznak Mikelaka birtokot összes hasznával és szabadságával, azaz a Gyirakszék és Morotva, valamint a Maroson túl levő Sziget nevű erdővel, valamint rétekkal és kaszálókkal, vizekkel és malmokkal és más haszonvételekkel, kivéve a régtől fogva szántani szokott

szántóföldeket, amelyeket közösen használnak, továbbá a Kwcugh halastavat, ... megegyeztek, hogy a Marosközben levő földet és erdőt a prépostnak és utódainak engedik át, kivéve a füvet és a gyümölcsöket, amelyeket részint a prépost, részint a kanonokok és a káptalan lovai, szarvasmarhái és juhái számára közösen tartanak meg. A Marosközön kívül az út, amely a mezőtől Mikelaka felé megy, mindkét oldalán és a mezőn levő bozótot és cserjést, továbbá a Talamir, Farkaslyuk, Papferedő, Onna és Szentgyörgytava nevű halastavakat, kivéve a matta füvet, amelyet gyékénynek neveznek, továbbá az út mindkét oldalán fekvő bozótok és cserjések gyümölcsöt termő fáit, amelyeknek minden gyümölcsét és hasznát a prépost és a káptalan a saját hasznukra egyetértésben közösen tartják a mondott prépost és káptalan jobbágyainak közös birtoklására”.

A belső, folyóktól távolabbi vidék, a mezőség, a végtelen róna képe sokkal egyhangúbbnak tűnt. A füves puszták világát néhol bozotosok törték meg, egy-egy hatalmasra nőtt kocsányos tölgy árválkodott a pusztaságban, ahol messze volt a látóhatár. E képet írja le azon, 1523-ban keletkezett oklevél, amely egy, Nagyváthi Porkoláb Márton részére Ecsér és Masegyház között végzett határjárás örökített meg. „Először tehát a határjárás és ezen föld felállítandó határainak kezdőpontját jelölték ki a választott férfiak az északi részen, ahol a mondott Rekettyés [nevű] rétnél és a bizonyos füves útnak, amely a mondott Ecsér faluból ugyanazon Rekettyés [nevű] réthez vezet, a végén, az oldalán a választott férfiak ugyancsak egy határjelet állítottak. Innen a keleti vidék felé haladva számos határjelet helyeztek el, és amikor elértek Masegyház pusztá átellenben lévő oldalára, ott magának a Rekettyés [nevű] rétnak az oldalán jelként egy másik különös határjelet állítottak és emeltek. Ahol pedig a mondott választott férfiak magának a területnek és rétnak bizonyos régi és öreg határát nem tudták, vagy nem jelölhették ki, az ilyesféle területeket és mezőt, amelyek az ugyanazon Rekettyésen kívül estek, közös mezőként és közös használatra maguknak a feleknek hátrahagyták ugyanazok egyetértésével. Masegyház pusztától magának a Rekettyés rétnak az oldalán a déli részen továbbmentek nyugat felé, és számos helyen annak a rétnak az oldalán határjeleket jelöltek meg és helyeztek el. Amikor Szentlászló felé mentek, két bizonyos halom körül, amelyek közül az egyiket, tudniillik a déli részen levőt Koszoróshalomnak nevezik, a másikat, az északi részen levőt pedig Nagyhalomnak hívják, amelyek között a körtefa bizonyos bozótjánál ugyanazon két halom között elhelyezve egy feltűnő határje-

let állítottak. Továbbá innen még bizonyos szántóföldeken észak felé haladva hasonlóan több határjelet állítva, amikor a derék választott férfiak és határjárók a Rekettyés [nevű] rétnél ugyancsak egy bizonyos úthoz – amely Szentlászlóból az említett Fábiánsebestyén faluhoz vezetett, tartott vagy ment – értek, annak az útnak mindkét oldalán nagy és feltűnő határjelet állítottak.” Az előzőekben leírt változatos Maros menti tájhoz képest a Szentes melletti Ecsér térségében a „nagy semmit” örökítették meg a határjárók, ahol a cserjékkel tagolt Rekettyés réten kívül kevés feljegyezni való akadt. A feltűnő két halom egykori nomádok emelte kurgán lehetett, amelyeket a későbbi kor népe kunhalmoknak nevezett. A körtefa bozótot bizonyára a halmokról lefolyó víz éltette. Nem volt ez a víz sok, mert fák nem, csak bozót tudott kifejlődni. Ugyancsak emberi „munka” eredménye a két határként szolgáló út. Az egyik füves, mert ritkán jártak rajta, hiszen egy volt falu, Masegyház pusztájára vezetett, a másikat kikoptatták, mert rajta Szentlászlóból Fábiánsebestyénre mentek. Az említett falvak, szántóföldek helyén a Szent István-i államalapítás idején ugyancsak puszta terült el, ezek az „objektumok” az ember későbbi tájformáló tevékenységének eredményei voltak.

A Dél-Alföld homokhátságait és löszpuszta rétejeit azonban nem mindenhol jellemezte a fenti egyhangúság. Erek, tavak sokasága tette helyenként változatossá vidéküket. Mint másutt, itt is áldás és átok volt egyszerre a víz, mert hol árvizeket okozott, hol pedig eltűnt a nagy szárazság következtében. Hogy a vizes években milyen sok lehetőség nyílt a pusztákon való víz nyerésére, azt a Szabadkához tartozó területen egykor elhelyezkedett alábbi vizek listája mutatja: Kelebiai-tó, Nagyrét, Jaszi- és Cigány-bara, Gáti-tó, Fűzfás-ér, Sömlyék, Gáti-vízfolyás, Mlaka, az úgynevezett Petroseva csesma, Baranyi-sömlyék, Palicsi-, Vér-, Sós- és Ludasi-tó, Körös-, Csík- és Krivaja-ér. E vizes helyeket a talaj- és esővíz táplálta, és tekervényes úton lefolyásuk volt a Tisza felé. Mivel a hordalékkúpok felszíne alatt is – mint említettük – áramlott a víz a főfolyók felé, az említett vizeket ez az áram ugyancsak táplálta. A Palicsi-tóhoz hasonló jellegű Kakasszék-tóban – mindkettő vize természetes sókban gazdag gyógyvíz – 64 fenékforrást jelöltek meg, amelyek hozama elsősorban a Körösök vízmozgásával van összefüggésben. A nagyobb forrásoknál 6-8 cm magas, befelé meredeken, kifelé szelíden lejtősödő, 20-30 cm átmérőjű kráter emelkedett, amelyből a 60-70 cm magas sárgásbarna vízben 20-30 cm magas tiszta vízoszlop tört fel, amelyben kavargó kvarcsemcsék csillogtak.

A Kakasszék-tónak az 1920-as években végzett vizsgálata hitelesíti azon leírásokat, amelyek az egyes erek fenekén ásott kutakról szólnak, amelyekből a felszín alatt folyó erek vizét nyerték. Területünkön ugyancsak akkor lett bővízü egy ásott kút, amelynek gödrét fagerendákkal erősítették és náddal bélelték, ha föld alatt húzódó eret találtak el. A kutak fontosságát és jelentőségét hangsúlyozza az a tény, hogy a középkor során a Körös-Tisza-Maros-közben 17 olyan település volt, amelynek a nevében a kút szó szerepel.

Amíg a rétségi területen lakók életkörülményeiről bőszeges leírás található, addig a mezőségen élőkrol általában csak annyit tudunk, hogy legeltettek. A legeltetés azonban szigorú szabályok szerint folyt. A 16.-tól a 19. századig terjedő időre nézve könyvtárnyi irodalom született a rideg állattartás mikéntjéről, aminek lényege az, hogy a végeláthatatlan rónát beosztották, ismervén egy-egy ménes, csorda vagy nyáj legelőszükségletét. Ezen belül érintetlenül hagyták a kertnek nevezett részeket, amelyeken rendkívül dús fű termett, jobb, erősebb, mint a ma vetett lucerna. Ezt a helyet használták teelésre és téli legeltetésre. A kertben fából és nádból ideiglenes szállást építettek télre, és itt gyűjtötték össze a nyáron kaszált szénát. A szakírók hangoztatták, hogy ez a legeltetés ősi formája, adatok hiánya miatt azonban nem merték állítani biztosan korábbi elterjedtségét. Jóllehet nem a mi vidékünkrol, hanem a Dunántúlról rendelkezünk erre vonatkozóan egészen korai adattal is, ami bizonyítja a rideg állattartás eme valóban ősi formáját. A tihanyi alapítólevélben (1055) a kolostor birtokainak leírása között szerepel a jó szénatermő helyként említett Kerthely. Úgy véljük: hasonló szerepet töltött be, mint az alföldi, későbbi korokban említett mezei kertek. A rideg nagyállattartás igen fontos üzemhelye volt ez. Tehát azonos feladatot töltött be, mint a 16-18. századi mezei kertek. Ez az adat köti össze az ősit a későbbiekkel, és bizonyítja, hogy Szent István idejében azonos módon tartották a legelőkön az állatokat, mint sok évszázaddal később. Erősíti véleményünket azon 15. századi adat (1421: Rétkert), amely ugyancsak erre a gazdálkodási formára utal.

A fent leírt domborzati viszonyok és a hozzájuk igazodó gazdálkodási forma alakította ki a településhálózatot, amely az államalapítás korában alapvetően még a téli és nyári szállások rendszerére épült. A vizek melletti téli szállások jóval sűrűbben helyezkedtek el, mint a távolabbi vidékeken állt, jobbára ideiglenes szállások. A későbbiek során belőlük alakultak ki azok az állandó települések, amelyek a főfolyók és mellékvizeik melletti településláncot képezték, amely

az egész középkoron át hangsúlyos része maradt a Dél-Alföld településképe. Bár ismeretes, hogy a korai magyar történelem évszázadaiban az egyes települések írásbeli előfordulása alkalmoszerű és esetleges, az viszont sokat mond a településhálózatról, hogy a Körös-Tisza-Maros-közben a 11. században az írásban lejegyzett rendkívül csekély számú, mindössze nyolc település – Bábocka, Békés, Csanád, Csongrád, Ecseg, Sáp, Mártély, Szentes – mindegyike folyó partján vagy ahhoz közel feküdt. A 12. században ugyancsak hasonló volt a helyzet. Az említett 19 település kivétel nélkül a főfolyók közelében helyezkedett el.

A településstruktúra már ebben az időben tagoltságot mutatott. Igazi városok nem léteztek, de az ispánsági központokban a föld-fa várak mellett vegyesen, sátrakban és kunyhókban egyaránt élő népességgel találkozhatott az utazó. E népesség elsősorban az ispán és udvara, valamint az ugyanitt élt papság igényeit szolgálta ki. Az átlagosan 5-20 házból álló falvak a régészeti kutatások eredményei szerint nem voltak egységes szerkezetűek. A folyók, tavak és erek mellett egyrészt a földhátak nyomvonalát követő, laza elrendezésű települések álltak, amelyek a későbbiek során is fennmaradtak az állattartó népesség falvaiként. Másrészt megjelentek mellettük a tömörebb szerkezetű, faluszerű települések, amelyek legtöbbször ugyancsak fennmaradtak a középkor során. Az állandó falvak mellett a településhálózat harmadik szintjét, az ideiglenes nyári szállások, pásztorszállások, mezei kertek, jobbra egyedül álló építmények körét sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Ezek többnyire az érpartokon elnyúlva, egy-egy falu körül szétszórva, vagy a településektől távol álltak. Elhelyezkedésükben semmiféle rendszer nem figyelhető meg, a gazdasági szükség hozta létre és szüntette meg őket. Sajátosan alakult a Homokságon a települések képe. Itt nem egy esetben a tavakat vették körül a házak, mintegy gyűrűt formálva köréjük.

A településeket utak kötötték össze. A településhálózat helyzetéből következően a főutak a folyók mellett haladtak. Legtöbbjüket már a magyar honfoglalás előtt használták. Ilyen volt a Pestről jövő, Kalocsán, Baján és Bácsan áthaladó nagy út, amely Titelnél kelt át a Tiszán, és Pancsalt, Pancsova középkori elődjét érintve érkezett Krassóvárhoz. A Tisza jobb oldalán ugyancsak főút haladt Szolnok felől Csongrádon és Szeren át Szegedig, majd onnan Kanizsán és Bécsein át Péterváradig. A folyó bal oldalán csak helyi érdekű utak futottak, akárcsak a Körösök mellett. Az Erdélyből kilépő Marost mindkét oldalán fontos út kísérte

Makóig, onnan a folyótól délre futva jutott el Szegedig, hogy egyrésztől becsatlakozzon a Tisza menti útba, másrésztől a Káliz-út részeként Szabadka elődjét érintve továbbhaladjon a Duna felé, onnan pedig az Alpok irányába.

Az egyes megyéspánsági várakat ugyancsak fontos utak kötötték össze. Ilyen volt régiókban a Buda felől Kecskeméten és Szeren át Szegedre tartó út, valamint a Szolnok felől a Tisza mentén Csongrádra, onnan pedig Hódmezővásárhely, valamint Makó elődjét érintve Csanádra, majd Temesvárra vivő út, amely onnan Dentán és Érdsomlyón át vitt Krassóvárra. Ezen utak közül a későbbiek során azok őrizték meg jelentőségüket, amelyek az átalakuló gazdasági élet megkívánta szállítási útvonalak maradtak. Eme utak átkelői közül Anonymus említette már a Böldi-, a Szarvashalomnál levő és a titeli révet, ám Szegednél és Aradnál is fontos átkelők voltak a számos helyi jellegű rév és kikötő mellett. Az utakat alkalmi jelleggel használták. Épített utat vidékünkön még a későbbi időszakból sem ismerünk, ezért főképp télen és tavasszal szinte járhatatlanokká váltak. Használatukat a megszokás és az új út keresésének bizonytalanságot kiváltó érzése erősítette.

Az utak gyakori járhatatlansága és a nagyobb terhek szállításának kedvezőbb feltételei miatt a vízi utakat is felhasználták a közlekedésre. Már a Gellért-legendá megemlíti a marosi sószállítást: „Ajtony a Maroson folyó sószállításnak is ura volt, ennek a folyónak a kikötőibe adószedőket és öröket állított, és mindent adó alá vetett.” Amíg az utakon lóháton, kocsin vagy szekerekkel jártak, addig a vízzen hajóval, ladikkal vagy csónakon utaztak. A főfolyókat övező kisebb vizeken ugyancsak közlekedtek tutajokkal, lápokkal és csónakokkal. Az utóbbiakat a fokokon húzták át a főfolyóról a mellékvizekre. Az utak használatához hasonlóan a vizek is a mindenkori időjárás függvénye volt. Nagy szárazságok és a téli fagyok idején le kellett állni a vízi közlekedéssel.

Az államalapítókat – amint a fentiekből kiderül – olyan táj fogadta a Dél-Alföldön, amelyen valójában nem hagyta rajta nyomát az emberi kéz munkája. Korántsem találtak humanizált tájat. A folyók mellett a vízország szabályozatlan, rendszertelen világa – amelyben meghúzódta a szegényes, földbe vajt sárkunyókból álló települések, ahol sátrak is álltak – fogadta őket. A valódi városokat ugyancsak nélkülözte a régió. A rétségi területen túl a tavasszal üde, zöld és szemet gyönyörködtető ligetes sztyeppe következett, ahová nagy örömmel vonultak ki az állatokkal a kövér és friss, életet adó legelőre, amely azon-

ban a nyár közepére színt váltott, és őszre a pasztikus sárgásbarna kolor jellemzte. Az évszak végén pedig beköszöntött a járhatatlan utak ideje, amely a bezártság érzését erősítette. Sehol egy kőház, biztonságot és meleget adó hajlék. Amíg a keletről jött magyarság megszokta ezt a világot, időnként szépnek és otthonosnak találta, addig nagy lélekkel és hittel kellett rendelkezniük azon, nyugatról jött kortársaknak, akik segítettek Szent István királynak, hogy ezt a vidéket is be tudja tagolni államába. A korszakból a Dél-Alföldről nem maradt fenn leírás. De nem érezhettek mást Gellért püspök és társai sem, mint amit leírtak a török kiűzése után e tájakra érkező nyugatiak, akik arról panaszkodtak, hogy szépen gondozott mezők és pacsirtaszó helyett mocsarak és károgó varjak fogadták őket. Az igazság valahol a két nézőpont között van. A dús fűvű legelők, a tiszta víz és a művelésre váró föld szorgos munkáskezezt várt, amelyek majd kertet varázsolnak a vízországból és a vad pusztákból.

Irodalom

- ANDÓ MIHÁLY: A megtelepedés természeti körülményei. In: *Szeged története*. 1. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1983. 17–43.
- BELLON TIBOR: Beklen. *A nagykunsgái mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII – XIX. században*. Karcag, 1996.
- BLAZOVICH LÁSZLÓ: Az Alföld 14-16. századi úthálózatának vázlatja. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. XXIV. Szeged, 1998. 51–56.
- BLAZOVICH LÁSZLÓ: *A Körös-Tisza-Maros-köz középkori településrendje*. Békéscsaba – Szeged, 1985.
- BODNÁR BÉLA: Hódmezővásárhelynek és környékének földrajzi nevei. Sajtó alá rendezte Szabó József. *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. VII. Szeged, 1983.
- BORSY ZOLTÁN: Az alföldi táj átalakulása. In: *A mi Alföldünk*. Szerk. Rakonczai János – Szabó Ferenc. Békéscsaba, 1996. 5–16.
- BUKUROV, BRANISLAV: *Sintetička razmatranja geomorfoloskih problema na teritoriji Vojvodine*. Novi Sad, 1982.
- BULLA BÉLA – MENDÖL TIBOR: *A Kárpát-medence földrajza*. Bp., 1947.

- CHOLNOKY JENŐ: Az Alföld felszíne. *Földrajzi Közlemények* 38 (1910), 413–436.
- HOVÁNY LAJOS: *A palicsi fürdő és a Bige csatorna*. Szabadka, 1998.
- KÓHEGYI MIHÁLY: Baja története az őskortól a honfoglalás koráig. In: *Baja története a kezdetektől 1944-ig*. Szerk. Kóhegyi Mihály. Bp., 1989. 11–47.
- Levéltárak – kincstárak. Források Magyarország levéltáraiból 1000–1686*. Közreadók: Blazovich László–Érszegi Géza–Turbuly Éva. Bp.–Szeged, 1998.
- MOLNÁR ZSOLT: *A pitvarosi puszták és környékük vegetáció- és tájtörténete a középkortól napjainkig*. Natura Békesiensis. 2. Békéscsaba, 1996.
- PRINCZ GYULA: *Magyarország földrajza*. Bp., 1942.
- RÁCZ LAJOS: A középkor és a kora újkor éghajlattörténetéről. *Agrártörténeti Szemle* 31. (1989), 118–147.
- BRAZDIL RUDOLF–KOTYZA OLDRICH: *History of weather and climate in the Czech Lands I period 1000–1500*. Züricher Geographische Schriften. 62. Zürich, 1995.